

ПАРАДИГМАТИЧНА НЕКОМПЛЕКТНІСТЬ ТА ПРИЙОМИ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

А.О.Колесников

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський інститут водного транспорту)

В статті упорядочується термінологія, пов'язана з визначенням понять, найбільш розповсюджене видове названня яких – неповна парадигма; визначаються об'єм поняття і основні прийоми вивчення парадигматичної неповноти в українській мові.

The article contains a systematic description of the terms pertaining to the definition of the notions with the generic name "incomplete paradigm". The author highlights the volume of the notion and basic methods employed to study paradigmatic incompleteness in Ukrainian.

Некомплектну (неповну, дефектну, недостатню) морфологічну парадигму визначають по-різному. Наприклад, в енциклопедії «Українська мова» написано «...в неповній (парадигмі – авт.) немає або однієї з підпарадигм (напр., форм одн. чи мн.), або однієї чи кількох форм слів (так, безособові дієслова типу *світати, смеркати, мрячити* та ін. не мають форм 1-ї і 2-ї ос.; збірні іменники типу *студентство, професура* і т.п. не мають форм множини, відносні прикметники не мають коротких форм і ступенів порівняння; дієслова *дудіти, достигати* не мають форми 1-ї ос. теп. ч.)» (1, 477). Відзначено також, що «як і в морфології, синтаксичні парадигми бувають повні та неповні» (1, 477). За «Лінгвістичним енциклопедичним словником», у дефектній (неповній) морфологічній парадигмі «частина її позицій (клітинок) виявляється незаповненою» (2, 366). Під некомплектною парадигмою розуміють і як таку, в якій з'являються «аномальні пусті клітинки» (3, 119). (виділення авт.).

У підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А.П.Грищенка приділено найбільше уваги цьому поняттю порівняно з іншою навчальною літературою, зокрема, зазначено: «У системі граматичних (морфологічних) форм можна помітити цілий ряд непослідовностей, порушень тих загальних принципів, на яких ґрунтується парадигматика сучасної української літературної мови. Так, не всім іменникам властиве граматичне значення множини (пор.: *мужність, молоко, космос*). У складі дієслів виділяються специфічні форми на зразок *смеркає – смеркало – смеркатиме*, які мають закінчення 3-ї ос. одн., але належать до безособових утворень у зв'язку з неможливістю пов'язати їх з виконавцем дії і відсутністю співвідношення з 1-ю і 2-ю ос.» (4, 279). Формальна обмеженість може поширюватися і на особові дієслова, прикладом чого є лексеми «на позначення процесів неживої і живої природи *проростати – зерно проростає, ржавіти – залізо ржавіє, розливатися – річка розливається* тощо. Вживання їх у прямому значенні обмежується лише 3-ю ос. одн. і мн., ... дієслова, позбавлені форм однини, наприклад: *поприходити, повмовкати* (тільки: *ми поприходили, ви поприходите, вони поприходять* тощо)» (4, 279). Зі сказаного зроблено висновок: «Послідовне і непослідовне творення форм дає підстави для розрізнення повних і неповних парадигм. Прикладом останніх виступають, зокрема, наведені випадки відхилень у плані реалізації окремих іменникових і дієслівних граматичних значень» (4, 279).

Автори зазначеного підручника, пояснюючи причини парадигматичної неповноти, в цілому слушно, зауважують: «Неповнота парадигми пояснюється насамперед специфікою семантики відповідної лексичної одиниці, особливостями того позамовного явища, мовним знаком якого вона виступає. Якщо ми порівняємо у зв'язку з цим два іменники – *вікно* і *молоко*, то помітимо, що граматичне значення однини першого пов'язане з можливістю сприймання реальної одиничності названого предмета, тоді як для другого іменника такого зв'язку між відповідним граматичним значенням і речовинним лексичним значенням встановити не можна» (4, 280). Щоправда, у цих міркуваннях простежується певне ототожнення форми і значення, зокрема, слово *Київ* (як і решта власних назв) має значення

однини, але його парадигму повною не називають, слово *ножиці* (як і всі обчислювані множинні) має значення однини і множини, а парадигма теж неповна, або, наприклад, у багатьох речовинних іменників парадигма (система форм) уважається повною (*вода – води, олія – олій*), незважаючи на те, що типового для цієї категорії протиставлення значень ці форми не виражають.

Як бачимо, неповнота парадигми – явище дуже поширене в українській мові. Майже кожна частина мови, що має парадигму, характеризується її некомплектністю. По відношенню до іменника неповнота парадигми спостерігається в частковій парадигмі відмінка у незмінюваних іменників, у змінюваних – у відсутності деяких відмінкових форм; у частковій парадигмі числа – у формальних розрядах незмінюваних, *singularia i pluralia tantum*. У прикметників некомплектність реалізується у незмінюваних (*безд*) та коротких формах якісних прикметників (*зелен*), а по відношенню до категорії ступенів порівняння – у відносних, присвійних прикметниках та тих якісних, яких стосується обмеження в творенні форм цієї категорії. У дієслів по відношенню до категорії особи – у безособових дієсловах (*смеркає, вечоріє*), одноособових (*зеленіє, колоситься*); до категорії числа – у множинних дієсловах (*поприходили, порозбігалися*); до категорії виду – в одновидових дієсловах (*стоять, бути*), двовидових (*орендувати*); до категорії стану – в неперехідних і зворотних дієсловах тощо. Є й менш системна некомплектність на зразок відсутності однієї форми в парадигмі окремих слів (першої особи однини теперішнього часу у слова *дудити*), що не пояснюється належністю слів до граматичних класів; непередставленості, нереалізованості окремих форм та ін.

А.П.Грищенко так писав про парадигматичну некомплектність у дієслівній системі української мови: «Конкретний склад форм дієслова перебуває у безпосередній залежності від характеру позначуваної ним процесуальної ознаки, від конкретного значення дієслівної лексеми. Так, дієслова *проростати, сходити, бубнявіти, колоситися, половіти*, вживані у прямому значенні, позначають процеси, ознаки, що не перебувають у семантичному узгодженні з іменниками на позначення істот, зокрема осіб. У зв'язку з цим наведені дієслова не мають у своїй парадигмі форм 1-ї та 2-ї особи. Від неперехідних дієслів не утворюються форми пасивного стану. Ці та інші приклади дають змогу зробити висновок про розмежування повних і неповних дієслівних парадигм. Неповнота парадигми зумовлюється тим, що в ній **не представлена** та або та **підсистема форм**» (4, 363). (виділення авт.).

Він так описує дієслова з неповною особовою парадигмою, тобто системою форм «...першої, другої, третьої особи однини і множини. Порівнявши дієслова *хворіти* і *боліти*, можна констатувати, що перше з них вживається в усіх трьох особах однини і множини і, таким чином, характеризується повною особовою парадигмою. Що ж до другого дієслова, то відповідно до властивого йому лексичного значення воно має тільки форму третьої особи (*палець болить, пальці болять* тощо). Пор. з цього погляду також такі дієслова, вживані у прямому значенні: *цвісти, жевріти, текти, ... колоситися, рясніти, терпнути* тощо. Наведені приклади показують, що певна частина дієслів позначає процесуальні ознаки, не співвідносні щодо виконання, тривання з особою. Такі дієслова мають неповну, **недостатню** парадигму, обмежену тільки формами третьої особи однини і множини. (виділення авт.). У випадках переносного вживання згаданого різновиду дієслів парадигматичні обмеження зникають і відповідні лексичні одиниці можуть виступати в усіх особових формах, наприклад: *І сам я тут, обнявши далину, Ряснію, множусь, дихаю травною...* (А.Малишко)» (4, 386). Безособові дієслова, що становлять «окрему функціональну групу», він поділяє на підгрупи. Це дієслова: бажання (*хотітися, кортіти*); міри наявності (*бракувати, вистачати*); успіху (*таланити, щастити*), фізичного стану (*морозити, тіпати*); на позначення явищ природи (*вечоріти, розвиднятися*); дієслова на *-ся*, які керують іменниками у формі давального відмінка (*сидиться, працюється, хочеться*). Він також відзначає, що «безособові дієслова функціонують як слова з неповною парадигмою», уживаючись «у формах інфінітива (*Його починає морозити*), третьої особи однини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу (*Вечоріє; Незабаром смеркне*), середнього роду, а також

у формі середнього роду однини умовного способу (*Ми не збилися б з дороги, якби так рано не стемніло*)», а «з синтаксичного погляду безособовість дієслів виявляється у відсутності граматичного підмета у складі тих речень, присудками яких вони виступають» (4, 386-387).

Поширена неповнота парадигм і в інших мовах. Так, наприклад, у російській мові, де також існують проблеми з визначенням обсягу і термінології цього поняття, не утворюють форм родового відмінка множини (та характеризується нереалізацією або відсутністю інших форм множини) слова російської мови *мга, мгла, мзда, тьма, мрак, зга, казна, камка, тоска, треска*; слова на приголосний + *ца*: *гнильца, пыльца, рысца, хрипотца*. Не сприймаються звичайно форми родового відмінка множини слів *мечта, башка, мольба*. Вони звичайно замінюються формами слова-синоніма: *мечтаний* (замість *мечт*), *голов* (замість *башок*), *просьб* (замість *мольб*). Невживані всі форми множини слова *темя*, а в лексем *щец* і *дровец* немає інших форм, крім форми родового відмінка множини. Не рекомендується використовувати форму 1 особи однини майбутнього часу дієслів типу *победить, убедить, основать, очутиться, затмить*; 1 особи однини теперішнього часу дієслів типу *держить, бузить, тузить, чудить, лебезить, бороздить, дудеть, шкочить*; форми на зразок *победу* не є нормативними з погляду літературної мови, замість них уживаються компенсуючі конструкції на зразок *смогу победить, должен победить*.

Є й низка фактів української мови, які звичайно не розглядають як вияв парадигматичної дефектності, проте вони дуже близькі до неї, або є нею. Наприклад, слова *туфлі, чоботи, лижі, очі*, що позначають парні предмети, часто називають множинними, хоча й з уточненням «потенційні». Насправді ніякої можливості стати плюративом у слова *туфля* немає, просто воно частіше функціонує у множині, і відмінкові форми часткової парадигми однини в нього функціонально лакунарні (через це – й труднощі з вибором роду). Парні, таким чином, це функціонально множинні. Подібне можна сказати й про оніми, які є функціонально однинними. Оскільки оніми називають предмет індивідуально, їх типове значення – однина, навіть якщо вони мають форму множини (*Суми*).

Окреме місце посідає числова некомплектність похідних множинних обчислюваних іменників типу *дітки, дітиська, дітоньки, дітлахи; оченята, оченятка*, однинність та відповідна функціональна лакунарність обчислюваних назв унікальних об'єктів, субстантивів для звертань типу *сонце, горизонт; сер, мадам* (5).

Таким чином, некомплектності у мові, можливо, більше, ніж комплектності, і нетипове за визначенням явище насправді є типовим. Слово, представлене набором словоформ, – це абстракція (3, 116-118). Реально існують окремі словоформи, що складають парадигму. Саме парадигма, а точніше навіть словоформа, є спостережуваним об'єктом. Імовірно, пояснити це можна порівнянням сприйняття парадигми людиною із зоровим сприйняттям. Відомо, що людина бачить не на 100%, бо в оці існує так звана «сліпа пляма» – місце виходу з ока зорового нерва, де немає фоторецепторів. Але ми не помічаємо відсутньої частини картинки. Мозок людини добудовує картинку так, що вона не бачить дефектів, він корегує сприймане зображення. Мабуть, так само ми домислюємо, добудовуємо й парадигму, тому й думаємо, що повна парадигма – явище типове, а неповна – нетипове (це стереотип побутового сприйняття), і тільки науковий аналіз уможливує бачення «сліпих плям» у парадигматиці.

Питання про парадигматичну неповноту, зокрема про співвідношення понять функціональна парадигматична лакунарність і некомплектність, актуалізується при зіставленні діалектної та літературної мов. Стилістична диференціація передусім стосується літературної мови, відповідно й різновиди некомплектності, пов'язані зі стилістичним обмеженням в уживанні форм, притаманні саме літературній мові. Крім того, літературна мова унормована і стандартизована, тому саме норма ставить на слові клеймо некомплектності. Розгляд діалектної форми мови, яка реалізується переважно у розмовному стилі та являє собою «реальність мови, не затиснену і не трансформовану вузькими берегами нормативних приписів і обмежень» (6, XV), і розмовної недіалектної мови, актуалізує питання про співвідношення некомплектності і парадигматичної лакунарності. У цій реальності мови норма має менш директивний вияв, ніж у літературній, немає приписів. Крім того, те, що в літературній мові є некомплектним, в діалектній і розмовній мовленні

отримує парадигматичну повноту – діє тенденція до вирівнювання парадигм в плані комплектності / некомплектності як на рівні форм, так і на рівні значень, наприклад, (*гульні, транспорти, шосою, ківів, таксіюм; хачапуря, консерва, три картоплі*), або навпаки, те, що в літературній мові є комплектним, в діалекті не реалізується – отримує некомплектність чи лакунарність, як, наприклад, форми непрямих відмінків числівників (7).

Останнім часом, у зв'язку з усвідомленням науковими колами актуальності проблематики опису неповних парадигм, з'явилися праці, присвячені цій проблемі. Але усі вони більшою мірою формального плану, оскільки в них послідовно не враховано того, що парадигма це не лише система форм, але й співвідносна з нею система значень, і на характер цього співвідношення треба зважати обов'язково. В одному з таких досліджень (8) дефектність інтерпретується так широко, що як її різновид розглядається варіантність, а це, на нашу думку, неприпустимо, оскільки є штучним ускладненням і змішуванням понять. Інша справа – дослідження Т.Г.Танасової, в якому доводиться гіпотеза про те, що багато явищ російської мови, які називають дефектністю, насправді лише «інтрамовні лакуни», принаймні так вони себе виявляють у аналізованих художніх текстах (9).

На важливості розгляду парадигми як білатеральної сутності ще у 80-ті роки ХХ ст. наголошував проф. О.А.Колесников. Він констатував «...необхідність враховувати, що номінативна граматична категорія будується взаємозв'язком двох парадигм. Аналізу взаємозв'язку парадигм форм і граматиалізованих значень граматичних категорій слів різних частин мови слід надати силу особливого методичного прийому, реалізуючи тут напрями опису від форм до значень і від значень до форм їх вираження. Такий перехресний розгляд дозволить точніше визначити граматиалізовану семантику, описати факти формальної граматичної недостатності окремих слів у вираженні парадигм граматиалізованих значень, а також установити випадки їх граматичної формальної надлишковості» (10, 131).

Цей «особливий методичний прийом» необхідно використовувати при аналізі некомплектності, де він дозволяє уникнути помилок, пов'язаних з ототожненням форми і значення, розмежувати поняття некомплектності і диспропорція, визначити морфологічну недостатність і надлишковість, зафіксувати усі диспропорції між системою форм і значень. Уважаємо, що це дуже важливий методичний прийом для побудови типології парадигматичної неповноти.

Загалом учені, які описують явища некомплектності, відзначають, що вони – найцікавіше у граматиці, хоча чомусь досі недостатньо вивчені. Як свідчить представлений вище огляд, терміни на позначення цих понять уживаються недиференційовано. Спробуємо упорядкувати термінологію.

Парадигма – основний об'єкт морфології, таблиця граматичних форм і значень, яка встановлює відповідність між системою форм і системою значень. Кількість протиставлених форм і значень може бути різною. Існує парадигма конкретного слова і парадигма-зразок, остання (а рідше і перша) може стосуватися типу словозміни, парадигми частини мови, парадигми граматичної категорії. Ці поняття треба розрізняти.

У парадигмі конкретних слів чи їх класів можуть бути не всі форми і (чи) значення, що є в таблиці-зразку. Кількість відсутніх форм (і значень) може бути різною. Між формами і значеннями може існувати невідповідність. Коли таке трапляється, то подібні явища називають некомплектністю, неповнотою, дефектністю, недостатністю тощо. Назвемо ознаки, які приписуються цим поняттям у сукупності: по-перше, відсутність чи невідповідність порівняно з парадигмою-зразком однієї, кількох форм слів або всієї підпарадигми, чи навіть й усієї парадигми; по-друге, непослідовність, порушення принципів літературної мови (4), аномальність відсутності форм (3).

Щоб упорядкувати термінологію стосовно досліджуваного мовного явища, треба сфокусувати увагу на низці аспектів і понять з метою їх диференціації.

1. Парадигма – система не лише форм, але й **значень**. Необхідно розрізняти відсутність форми (форм) і відсутність значення (значень).

2. Відсутність чогось у парадигмі встановлюється лише у **порівнянні зі зразком**. Звідси постає питання про обґрунтованість цього зіставлення, наявність підстав для порівняння. Тобто, перш ніж говорити про неповноту певної таблиці, треба відповісти на питання, яку таблицю можна брати за зразок, чи можна з нею порівнювати?

3. На якій підставі ми стверджуємо про те, що та чи інша форма чи **форми відсутні**? Чи дійсно вони відсутні? Може, вони просто **не представлені, не реалізуються, не вживаються**, вживаються рідко, **не рекомендується** їх використовувати, вони **не сприймаються** і т.д. в тому чи іншому стилі мови, певному обсязі текстів, суб'єктивній уяві укладачів словника тощо. Очевидно, що відсутність, nereкомендованість, nereалізованість форм – поняття не тотожні, а відтак потребують термінологічної диференціації.

4. Чи необхідна **аномальність** для визначення некомплектності? Коли можна говорити про аномальність? Що впливає на неї? Вважаємо, що аномальність треба використовувати як один із критеріїв класифікації парадигматичної некомплектності.

Термін «диспропорція» парадигми стосується будь-яких невідповідностей між системою форм і системою значень у парадигмі, тобто, якщо немає хоча б однієї клітинки (вона є пустою) і в плані форм, і в плані значень незалежно від аномальності – це називають диспропорцією. Термін може вживатися також на позначення невідповідностей між таблицею-зразком і реальною парадигмою щодо співвідношення форм і значень. Диспропорція, у першому значенні, може бути тільки у номінативних категорій, хоча навіть не в усіх випадках некомплектності, наприклад, у незмінюваних необчислюваних іменників диспропорції числа немає, бо відсутні і форми, і значення.

Терміни «некомплектність», «неповнота» акцентують увагу на системі форм парадигми (але і тут аномальність не є обов'язковою), вони використовуються тоді, коли однієї, кількох чи навіть усіх форм, що є в таблиці-зразку, немає. Термін же «дефектність» (пор. також рос. «ущербность») передбачає, на нашу думку, аномальну некомплектність.

«Морфологічна недостатність» і «надлишковість» – різновиди некомплектності, що характеризуються невідповідністю (диспропорцією) між системою форм і системою значень. Хоча надлишковість може характеризувати й форми комплектної парадигми.

«Морфологічна недостатність» – різновид некомплектності і диспропорції, коли в парадигмі є значення, але не вистачає форми для її вираження. «Морфологічна надлишковість» = «пустота форми» – звичайно різновид некомплектності (завжди – диспропорції), коли в парадигмі є форма, але відповідна їй клітинка зі значенням є пустою. Морфологічні недостатність і надлишковість як різновиди диспропорції можуть характеризувати не лише парадигму окремих слів, а й усієї категорії, лексико-граматичного розряду. Так, наприклад, форми структурної категорії роду назв неістот в українській мові можна назвати пустими (морфологічно надлишковими) щодо семантики роду.

Парадигматична лакуарність (функціональна лакуарність) – явище, подібне до некомплектності, але на відміну від неповноти парадигми, форми характеризуються не відсутністю, а непередставленістю, невживаністю, nereкомендованістю, нечастотним використанням. Вони можуть уживатися, але зазвичай не уживаються. Питання розрізнення некомплектності та інтрамовної (9) функціональної (7) лакуарності становить окрему проблему, яка ще потребує вивчення.

1. Українська мова. Енциклопедія /В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К., 2007.
2. Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
3. Плулунган В.А. Общая морфология: Введение в проблематику. – М., 2000.
4. Сучасна українська літературна мова /А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін. – К., 2002.
5. Колесников А.О. Семантика і парадигматика лексико-граматичних розрядів // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2008. – Вип. 25. – С. 81-85.
6. Грищенко П.Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Українські говори Румунії. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003.

7. Делюсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2010.
8. Дешеулина Л.Н. Дефектные парадигмы склонения существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – СПб., 2009.
9. Танасова Т.Г. Слова с неполным набором грамматических форм и словообразовательных коррелятов и их элимантемы в художественных текстах: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Краснодар, 2005.
10. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. – К., 1988.